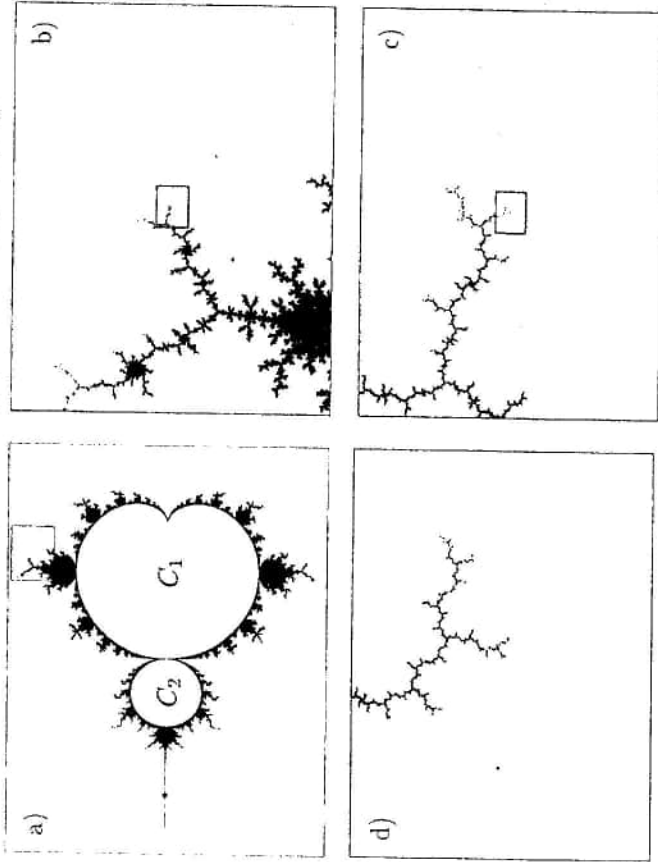

Множина Мандельброта (а) та її збільшені фрагменти в околі точки $c = i$ (C_1) та C_2 - області значень параметра c , при яких відображення $P_c(z) = z^2 + c$ має стабільну циклічну орбіту порядку 1 та 2).

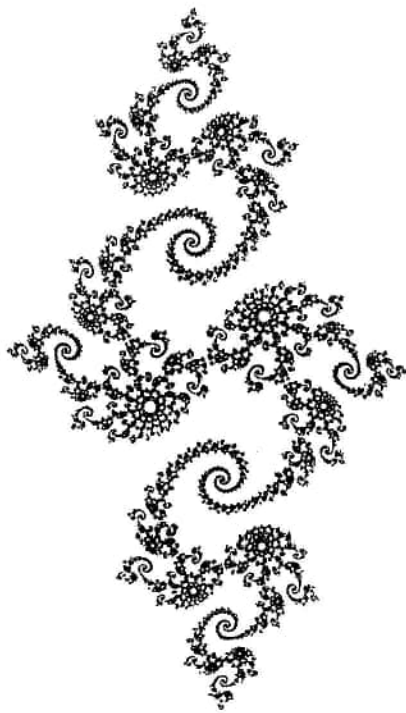
Рекомендована Література

1. Т.О.Банах, Р.В.Ардан, Т.М.Радул. *Детерміністичні Фрактали*. Львів, 1997.
2. J.Kudrewicz. *Fraktale i chaos*. Warszawa: WNT, 1996.
3. А.Н.Шарковскій, С.Ф.Коляда, А.Г.Сивак, В.В.Федоренко. *Динамика одномерных отображений*. Київ: Наукова Думка, 1986.
4. В.В.Mandelbrot. *The fractal geometry of Nature*. NY: W.H.Fredman and K°, 1983.
5. *Chaos and Fractals: The Mathematics behind the Computer Graphics*. Amer. Math. Soc., 1989.
6. *Complex Dynamical Systems: The Mathematics behind the Mandelbrot and Julia Sets*. Amer. Math. Soc., 1994.
7. *Fractals for the Classroom: Strategic Activities*. Springer-Verlag, 1992.

Т.О. Банах, Р.В.Ардан, Т.М. Радул

ФРАКТАЛИ

ТА ДИНАМІЧНІ СИСТЕМИ

Міністерство Освіти України

Львівський державний університет ім.Ів.Франка

Рекомендовано до друку Радою
механіко-математичного факультету

Протокол №2 від 22.10.1997

Уклали: Тарас Онуфрійович Банас
Роман Володимирович Ардан
Тарас Миколайович Радул

Методичні вказівки до спецкурсу

"ФРАКТАЛИ У ГЕОМЕТРІЇ ТА КОМП'ЮТЕРНІЙ ГРАФІЦІ"

для студентів молодших курсів

Досліджуються фрактали, що виникають при вивченні динамічних систем. Особлива увага приділена множинам Жуліа та Мандельброта.

Тираж 100. Надруковано видавничим центром Львівського державного університету ім.І.Франка.
290602 Львів, вул. Університетська, 1.

ПОНЯТТЯ ДИНАМІЧНОЇ СИСТЕМИ

"Все тече, все змінюється", говорили древні; сучасній математик, почувши цю фразу, згадає про динамічні системи. Ось про них ми і поведемо мову у цій методичці, причому акцент зробимо на фракталах, що виникають при вивченні динамічних систем. Перейдемо до точних означень. Для топологічного простору X позначимо через $Map(X)$ множину всіх (неперервних) відображень $X \rightarrow X$, котра разом із операцією композиції утворює напівгрупу з тотожним відображенням $id_X : X \rightarrow X$ у якості одиниці.

Будь-який процес на X (тобто перетворення простору X в часі) може бути описаний функцією $f : [0, \infty) \rightarrow Map(X)$ такою, що $f_0 = id_X$. Тоді $f_t(x)$ можна трактувати як положення точки $x \in X$ у момент часу t , а множину $\{f_t(x) : t \in [0, \infty)\}$ як траєкторію точки x .

Динамічною системою на X називається таке відображення $f : [0, \infty) \rightarrow Map(X)$, що $f_{t+\tau} = f_t \circ f_\tau$ для будь-яких $t, \tau \in [0, \infty)$. Іншими словами, динамічна система на X – це гомоморфізм напівгруп $[0, \infty)$ та $Map(X)$.

При чисельних обчисленнях зв'язаних з динамічними системами, неперервний час $[0, \infty)$ замінюють часом дискретним. При цьому виникають так звані *каскади* (динамічні системи з дискретним часом) тобто такі відображення $f : \mathbb{N} \rightarrow Map(X)$, що $f_{n+m} = f_n \circ f_m$. Каскади мають дуже просту структуру. Дійсно, оскільки $f_n = f_1 \circ \dots \circ f_1$, то відображення f_n є n -тою ітерацією відображення f_1 . Тобто динамічна система з дискретним часом (далі ми розглядаємо лише такі системи) повністю задається відображенням f_1 . Тому надалі ми ототожнюватимемо динамічні системи з породжуючими їх відображеннями $\varphi = f_1$.

Введемо тепер деякі базові поняття, пов'язані з динамічними системами. Нехай $\varphi : X \rightarrow X$ – відображення метричного простору (X, d) , що породжує динамічну систему (X, φ) .

Орбітою, або *траєкторією* точки $x \in X$ називається послідовність $\{\varphi^n(x)\}_{n=0}^\infty$. Характер та поведінка орбіт дає змогу провести деяку класифікацію. Будемо називати точку $x \in X$

- *фіксованою*, або *нерухомою*, якщо $\varphi(x) = x$ (еквівалентно, якщо орбіта x складається з єдиної точки);
- *циклическою порядку n* , якщо $\varphi^n(x) = x$, але $\varphi^i(x) \neq x$ для $i < n$;
- *передциклическою*, якщо $\varphi^k(x)$ – циклічна точка для деякого $k \geq 1$;

при $k > n$.

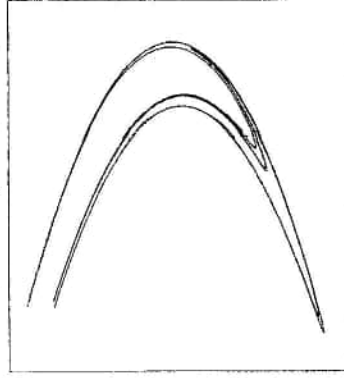
Простими прикладами атракторів та реперерів є фіксовані точки та циклічні орбіти, проте трапляються також більш складні об'єкти, так звані "дивні" атрактори та реперери, які можуть мати, наприклад, дробовий вимір Хаусдорфа. Багато прикладів таких об'єктів зустрінемо у наступних розділах. Наразі розглянемо декілька простих прикладів динамічних систем.

1.1. Приклад. Рекурентно задана послідовність $x_{n+2} = x_{n+1} + x_n$ відома під назвою *последовательности Фибоначчи* (1202). Два перших значення цієї послідовності повністю її визначають. Відношення двох сусідніх виразів послідовності Фібоначчі $u_n = \frac{x_{n+1}}{x_n}$ задовольняє рівняння $u_{n+1} = 1 + \frac{1}{u_n}$. Відображення $\varphi(u) = 1 + \frac{1}{u}$ визначає динамічну систему на півосі $X = (0, \infty)$. Ця система має єдину нерухому точку $u_\infty = (1 + \sqrt{5})/2$, котра є атрактором, множина притягання якого є весь простір X .

1.2. Приклад. Нехай $X = (\exp(\mathbb{R}^2), h)$ - простір фракталів на $\mathbb{R}^2$ з метрикою Гаусдорфа h . Розглянемо відображення W на X , породжене системою стискуючих відображень $W(B) = w_1(B) \cup \dots \cup w_k(B)$. Відображення W має в просторі X єдину фіксовану точку $A_\infty = W(A_\infty)$, котра є атрактором, множина притягання якого є все X . Як і у прикладі 1.1, динамічна система (X, W) має дуже просту структуру, проте простір X дещо складніший.

1.3. Приклад. Атрактор Гемона (Hénon) (1969).

Розглянемо послідовність точок $P_n = (x_n, y_n)$ площини $\mathbb{R}^2$, визначену рекурентно $x_{n+1} = by_n + 1 - ax_n^2$, $y_{n+1} = x_n$. Відображення F , що ставить у відповідність точки P_n точку P_{n+1} , є оборотним відображенням з якобіаном рівним $-b$. Для досить широкої області параметрів a, b динамічна система $(\mathbb{R}^2, F)$ має "дивний атрактор", зображений на рисунку при $a = 1, 4, b = 0, 3$ і початкового $P_0 = (0, 0)$.

Особливу роль при вивченні динамічних систем відіграє поняття стабільності. Говоримо, що динамічна система (X, φ) *стабільна на множині* $S \subset X$, якщо для будь-якого $\varepsilon > 0$ існує таке $\delta > 0$, що для довільних $x, x' \in S$ та $n \in \mathbb{N}$ із $\rho(x, x') < \delta$ випливає $\rho(\varphi^n(x), \varphi^n(x')) < \varepsilon$. Іншими словами, динамічна система (X, φ) стабільна на S , якщо сім'я відображень $\{\varphi^n\}$ *однострійно неперервна* на S . Точку $x \in X$ назвемо *стабільною*, якщо динамічна система (X, φ) стабільна в деякому околі точки x . Відповідно, орбіту точки x будемо називати *циклічною*, *редукційною*, *стабільною* чи *нестабільною*, якщо такою є точка x .

Точку $z \in X$ назвемо *ω-граничною* для траєкторії $\{\varphi^n(x)\}$, якщо існує така монотонна послідовність $\{n_k\}$, що $\lim_{k \rightarrow \infty} \varphi^{n_k}(x) = z$ (тобто деяка підпослідовність послідовності $\{\varphi^n(x)\}$ прямує до z). Множина всіх ω -граничних точок називається *Ω-граничною множиною* траєкторії $\{\varphi^n(x)\}$ і позначається через $\Omega(x)$. Легко бачити, що $\Omega(x) = \bigcap_{n \in \mathbb{N}} \text{cl}_X \{\varphi^k(x) \mid k \geq n\}$, звідки випливає, що для компактних X множина $\Omega(x)$ неперервна і замкнена.

Підмножина $I \subset X$ називається *інваріантною підмножиною* динамічної системи (X, φ) , якщо $\varphi(I) = I$.

Прикладами інваріантних множин є фіксовані точки, циклічні орбіти та Ω -граничні множини. Очевидно, що об'єднання та перетин інваріантних множин знову є інваріантними множинами. Інформація про інваріантні підмножини часто проливає світло на структуру динамічної системи. Особливо цікавими в цьому плані є Ω -граничні множини. Деякі з них мають властивість притягувати, або відштовхувати сусідні траєкторії. Такі множини називають відповідно атракторами та реперерами.

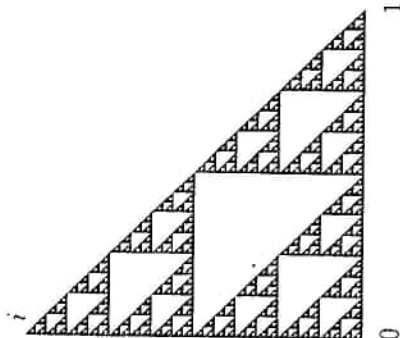
Компактна інваріантна підмножина $A \subset X$ називається *атрактором* динамічної системи (X, φ) , якщо існує такий окіл $U(A)$ множини A , що для будь-якого $x \in U(A)$ траєкторія $\{\varphi^n(x)\}$ прямує до множини A при $n \rightarrow \infty$. Множину всіх $x \in X$, траєкторія яких прямує до A , називаємо *множиною притягання* атрактора A . Деколи в означення атрактора включають також умову мінімальності у сенсі, що A не містить іншого атрактора.

Компактна інваріантна підмножина $B \subset X$ називається *реперером* динамічної системи (X, φ) , якщо існує такий окіл $U(B)$ множини B , що для будь-якої точки $x \in U(B)$, $x \notin B$, існує таке $n \in \mathbb{N}$, що $\varphi^n(x) \notin U(B)$

1.4. Приклад. Розглянемо відображення $\varphi: \mathbb{C} \rightarrow \mathbb{C}$ комплексної площини, що задається формулою

$$\varphi(z) = \begin{cases} 2z - i, & \text{якщо } z \in V = \{z: \operatorname{Im}(z) \geq 0, 5\}; \\ 2z, & \text{якщо } z \in L = \{z: \operatorname{Im}(z) < 0, 5, \operatorname{Re}(z) \leq 0, 5\}; \\ 2z - 1, & \text{якщо } z \in P = \{z: \operatorname{Im}(z) < 0, 5, \operatorname{Re}(z) > 0, 5\}. \end{cases}$$

Множини: V (верхня), L (ліва) та P (права) в сумі покривають всю площину $\mathbb{C}$. Зауважимо, що функція $\varphi(z)$ є "оберненою" до IFS $\{C: w_1 = (z+i)/2, w_2 = z/2, w_3 = (z+1)/2\}$.

Розглянемо динамічну систему $(\mathbb{C}, \varphi)$. Траєкторії $\{\varphi^n(z_0)\}$ найчастіше прямують до нескінченності. Множина T точок z_0 з обмеженою траєкторією є трикутником Серпінського з вершинами у точках $0, 1, i$. Ця множина є репером динамічної системи $(\mathbb{C}, \varphi)$. Множина T містить нескінченну кількість циклічних орбіт якого завгодно порядку. Визначимо їх. Кожній циклічній орбіті $\{z_0, \dots, z_{n-1}\}$, де $z_n = z_0$, припишемо адресу $[a_0, \dots, a_{n-1}]$ наступним чином: кожне a_i є одним із символів $i, 0, 1$, залежно від того, в яку множинку потрапляє точка z_i : V, L , чи P . Тоді циклічну орбіту з адресою $[a_0, \dots, a_{n-1}]$ можна записати як

$$(1) \quad \{z_0, (2z_0 - a_1), (2^2 z_0 - 2a_1 - a_2), (2^3 z_0 - 2^2 a_1 - 2a_2 - a_3), \dots, (2^{n-1} z_0 - 2^{n-2} a_1 - \dots - 2a_{n-2} - a_{n-1})\}.$$

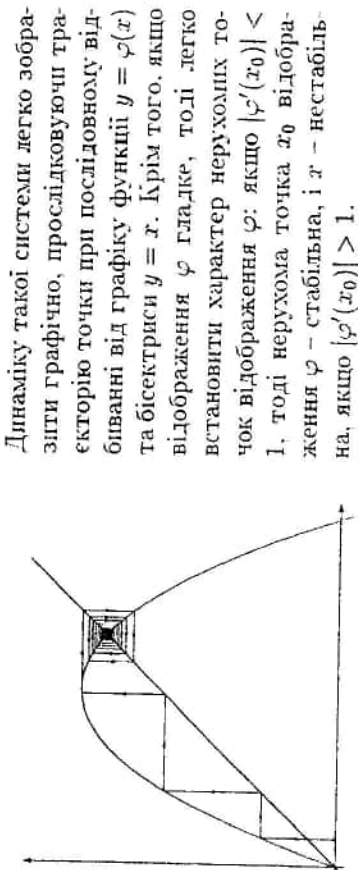
Оскільки $z_0 = z_n$, то $z_n = 2^n z_0 - 2^{n-1} a_1 - \dots - 2a_{n-1} - a_n$, отже,

$$(2) \quad z_0 = \frac{1}{2^n - 1} (2^{n-1} a_1 + 2^{n-2} a_2 + \dots + 2a_{n-1} + a_n).$$

Таким чином, під кожною адресою є лише одна циклічна орбіта, що виражається формулою (1) з початковою точкою z_0 , яку можна знайти із (2).

Одновимірні динамічні системи. Точки віфуркації

У даному параграфі ми розглядаємо динамічні системи, породжені неперервними відображеннями $\varphi: \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ прямої.

Динаміку такої системи легко зобразити графічно, прослідковуючи траєкторію точки при послідовному відбиванні від графіку функції $y = \varphi(x)$ та бісектриси $y = x$. Крім того, якщо відображення φ гладке, тоді легко встановити характер нерухомих точок відображення φ : якщо $|\varphi'(x_0)| < 1$, тоді нерухома точка x_0 відображення φ - стабільна, і x - нестійка, якщо $|\varphi'(x_0)| > 1$.

Почнемо із найпростішого випадку, коли $\varphi(x) = ax + b$ - лінійне відображення. Легко бачити, що при $a \neq 1$ відображення φ має єдину нерухому точку $x_0 = \frac{b}{1-a}$. Ця точка є стабільною (атрактором), якщо $|a| < 1$, і нестійкою (реперелором) при $|a| > 1$. При $a = -1$ будь-яка точка $x \neq x_0$ є стабільною циклічною точкою порядку 2 (разом з тим її орбіта не є атрактором). Зауважимо, що значення $a = \pm 1$ у деякому розумінні критичні: при переході параметра a через ці значення поведінка динамічної системи якісно змінюється (наприклад, при переході a через -1 нерухома точка x_0 стає нестійкою і перетворюється з атрактора у реперелор; крім того, в момент $a = -1$ з'являється безліч циклічних точок порядку 2, які потім знову зникають). Така ситуація є типовою.

Нехай на просторі X задана сім'я неперервних відображень $\varphi_\lambda: X \rightarrow X$, залежна від параметра λ . Ті значення параметра λ , при переході через які динамічна система якісно змінює свою поведінку, називаються *точками біфуркації* (мала зміна параметра в околі точки біфуркації спричиняє *катастрофу* - якісну зміну стану динамічної системи).

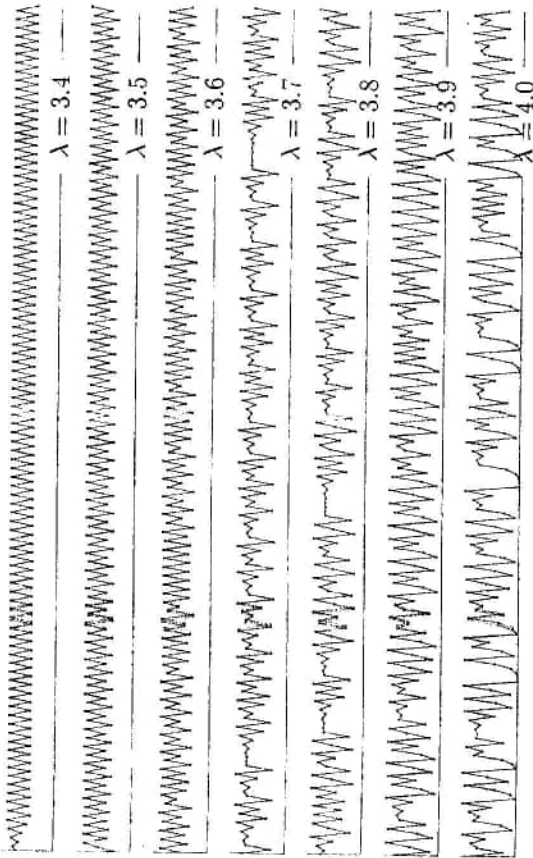
Виникнення точок біфуркації прослідкуємо на ще одному (більш змістовному) прикладі. Розглянемо динамічну систему (I, φ_λ) , де $\varphi_\lambda(x) = \lambda x(1-x)$ - многочлен 2-го степеня, залежний від параметра λ , визначений на відрізьку $I = [0, 1]$. Така динамічна система у дуже спро-

шеному вигляді описує еволюцію колонії живих організмів. Припустимо, що колонія живе у середовищі, котре здатне прогнати не більше ніж N індивідів. Розмножуються організми за таким правилом: чисельність організмів k_{n+1} у $n+1$ момент часу пропорційна населеності k_n у n -ий момент часу та об'єму вільного простору $N - k_n$, тобто $k_{n+1} = \mu \cdot k_n(N - k_n)$. Позначаючи через $x_n = \frac{k_n}{N}$ відносну населеність, одержимо $x_{n+1} = (\mu \cdot N)x_n(1 - x_n)$, тобто еволюція цієї системи описується функцією φ_λ , де $\lambda = \mu N$. При цьому коефіцієнт відображає рівень плодювості організмів.

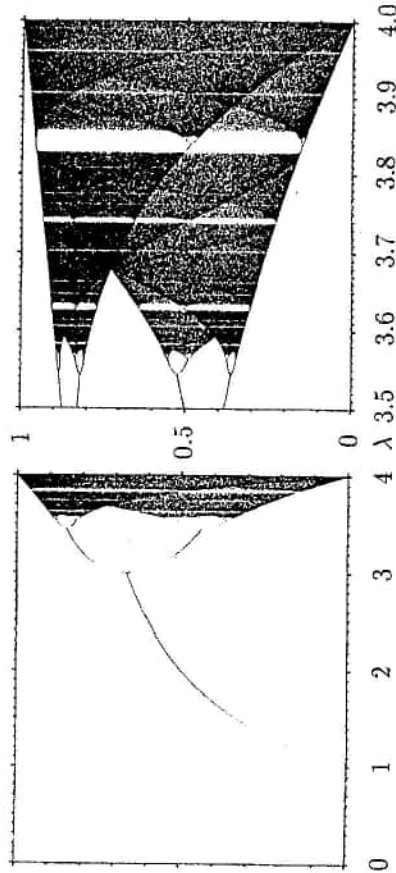
Дослідимо динаміку системи (I, φ_λ) при різних λ . Перш за все, зауважимо, що біологічний сенс мають лише значення коефіцієнта $\lambda \in [0, 4]$ (у цьому випадку $\varphi_\lambda(I) \subset I$). Нескладно перевірити, що при $\lambda \in [0, 1]$ функція φ_λ має єдину нерухому точку $x_0 = 0$. Ця точка є аттрактором системи (тобто при будь-якому початковому x_0 система еволюціонує до загинелі). При $\lambda > 1$ ситуація змінюється (значення $\lambda_0 = 1$ є точкою біфуркації). З'являється ще одна нерухома точка $1 - \frac{1}{\lambda}$ відображення φ_λ , а точка 0 стає нестійкою, відштовхуючою. Характер цієї нової нерухомої точки змінюється від значення λ : при $1 < \lambda \leq 3$ ця точка є аттрактором (і, як наслідок, є стабільною фіксованою точкою відображення φ_λ). Тобто відносна чисельність з часом стабілізується до певних $1 - \frac{1}{\lambda}$ (як, до речі, не білями $\approx 2/3$). Значення $\lambda_1 = 3$ знову є точкою біфуркації. При переході через значення $\lambda_1 = 3$ нерухома точка $1 - \frac{1}{\lambda}$ стає нестійкою, натомість з'являється шкільна орбіта періоду 2, котра при $\lambda \in (3, 1 + \sqrt{6})$ є аттрактором. Тобто, послідовність (x_n) з часом стабілізується і осцилює, приймаючи два значення. При $\lambda_2 = 1 + \sqrt{6}$ ця орбіта втрачає стабільність, зате з'являється шкільна орбіта порядку 4, яка стабільна при $\lambda < \lambda_3 \approx 3,544 \dots$. Далі події розвиваються у тому ж дусі: з кожної новою точкою біфуркації λ_n з'являється шкільна орбіта порядку 2^{n-1} , яка стабільна при $\lambda < \lambda_{n+1}$. Послідовність (λ_n) має границю $\lambda_\infty \approx 3,56995 \dots$

При $\lambda > \lambda_\infty$ біфуркації мають іншу природу. Існує спадна послідовність λ'_n точок біфуркації, що прямує до λ_∞ . Якщо $\lambda = \lambda'_n$, тоді траєкторія екстремальної точки $x_0 = 0,5$ є передциклічною і після скінченної кількості кроків стає шкільною орбітою порядку 2^n . Жодна із цих орбіт не є стабільною. При $\lambda \in (\lambda'_{n-1}, \lambda'_n)$ траєкторії точок прямують до аттрактора, котрий складається із 2^n відрізків.

На поданих нижче графіках для різних значень λ зображено початковий відрізок траєкторії точки $x_0 \in I$, вибраної випадковим чином. По осі абсцис відкладено (лискретний) час, по осі ординат - значення x_n . Для наглядності сусідні точки з'єднано відрізками ламаної.

На наступних двох малюнках показана залежність аттрактора динамічної системи (I, φ_λ) від параметра λ (так званий графік Фейгенбаума).

МНОЖИНИ ЖУЛІА

У цьому параграфі ми розглянемо частковий випадок динамічних систем, а саме, систем, породжених раціональними функціями на розширеній комплексній площині $\mathbb{C}$. Нагадаємо, що $\mathbb{C}$ – комплексна площина, розширена нескінченно-віддаленою точкою ∞ . Множину $\mathbb{C} \setminus \{\infty\}$ тожнюємо зі сферою (Рімана), причому гомеоморфізм між $\mathbb{C} \setminus \{\infty\}$ та комплексною площиною $\mathbb{C}$ здійснюється за допомогою стереографічної проєкції. Через $\rho(z, z')$ позначасмо відстань між точками z, z' на сфері Рімана. Точка ∞ трактується нарівні з іншими точками. Зокрема відстань $\rho(z, \infty)$ мала, якщо z лежить зовні досить великого круга в $\mathbb{C}$. Нагадаємо, що раціональним називається відображення $W: \mathbb{C} \rightarrow \mathbb{C}$, що зображається як частка

$$W(z) = \frac{L(z)}{M(z)} = \frac{a_p z^p + a_{p-1} z^{p-1} + \dots + a_0}{b_r z^r + b_{r-1} z^{r-1} + \dots + b_0}$$

двох поліномів. Легко бачити, що функція W продовжується до неперервного відображення $\mathbb{C} \rightarrow \mathbb{C}$ розширеної комплексної площини.

Таким чином, виникає динамічна система $(\mathbb{C}, W)$, вивчення якої ми присвяtimo даній параграф. Особливу увагу буде приділено двом множинам, пов'язаним із динамічною системою $(\mathbb{C}, W)$ – множині Жуліа та множині Фату. За означенням, *множиною Жуліа* відображення W називається множина $J(W)$ всіх нестабільних точок динамічної системи $(\mathbb{C}, W)$; доповнення $F(W) = \mathbb{C} \setminus J(W)$ до множини Жуліа називається *множиною Фату*. Ці множини називають так на честь двох французьких математиків – П'єра Фату та Гастона Жуліа, котрі у 1918–1920 роках оцілювали ряд фундаментальних робіт, присвячених вивченню динамічних систем на комплексній площині.

Нагадаємо, що точка $x \in \mathbb{C}$ називається *стабільною*, якщо динамічна система $(\mathbb{C}, W)$ стабільна в деякому околі точки x . У свою чергу, динамічна система $(\mathbb{C}, W)$ *стабільна* на множині $S \subset \mathbb{C}$, якщо сім'я $\{W^n\}$ ітерацій W одностайно неперервна на S (тобто для будь-якого $\varepsilon > 0$ існує таке $\delta > 0$, що для довільних $z, z' \in S$ та довільного натурального n із $\rho(z, z') < \delta$ випливає $\rho(W^n(z), W^n(z')) < \varepsilon$).

Для шкільних точок існує зручна ознака стабільності. Нагадаємо, що точка $z_0 \in \mathbb{C}$ називається *циклічною точкою порядку n* , якщо $W^n(z_0) = z_0$. Очевидно, що z_0 є циклічною точкою порядку n відображення W тоді і лише тоді, коли z_0 – нерухома точка відображення

$G = W^n$. Значення $\lambda = G'(z_0)$ похідної функції G називається *декрементом* циклічної точки z_0 . Розписуючи G' як похідну композиції функцій, одержимо

$$\lambda = W'(z_0) \cdot W'(z_1) \cdot \dots \cdot W'(z_{n-1}),$$

тобто декремент λ залежить від цілої орбіти $\{z_0, \dots, z_{n-1}\}$ точки z_0 . Нескладно довести, що циклічна точка z_0 стабільна, якщо $|\lambda| < 1$, і нестабільна, якщо $|\lambda| > 1$. Цей факт дозволяє ввести наступне

Означення. Циклічну точку z_0 назовемо

- *суперстабільною*, якщо $\lambda = 0$;
- *стабільною* (або *притягуючою*), якщо $|\lambda| < 1$;
- *нейтральною*, якщо $|\lambda| = 1$;
- *нестабільною* (або *відштовхуючою*), якщо $|\lambda| > 1$.

Те ж стосується орбіти $\{z_0, z_1, \dots, z_{n-1}\}$ точки z_0 .

Стабільним циклічним орбітам відповідають так звані множини притягання. А саме, множина

$$P(z_0; G) = \{z \in \mathbb{C} : \lim_{k \rightarrow \infty} G^k(z) = z_0\}, \text{ де } G = W^n,$$

називається множиною притягання фіксованої точки z_0 відображення G (або циклічної точки відображення W). Об'єднання таких множин

$$P^+(z_0; W) = P(z_0; G) \cup P(z_1; G) \cup \dots \cup P(z_{n-1}; G)$$

називається *множиною притягання циклічної орбіти* $\{z_0, \dots, z_{n-1}\}$.

З означень множин Жуліа та Фату випливають наступні факти:

- (1) Множина Фату – відкрита, а множина Жуліа – замкнена в $\mathbb{C}$.
- (2) Множини Фату та Жуліа – інваріантні відносно відображення W , тобто $W(J(W)) = J(W)$ та $W(F(W)) = F(W)$.
- (3) Стабільні циклічні точки та їх множини притягання містяться у множині Фату.
- (4) Нестабільні циклічні точки належать множині Жуліа $J(W)$.
- (5) Множина $J(W)$ непорожня.

При дослідженні множин Жуліа та Фату важливу роль відіграє наступна теорема, що виводиться із класичної теореми Пікара.

3.1. Теорема (Монтеля). Нехай $\mathcal{F} = \{f : U \rightarrow \mathbb{C}\}$ — сім'я аналітичних функцій, визначена на відкритій множині $U \subset \mathbb{C}$. Якщо існують три точки $a, b, c \in \mathbb{C}$, які не належать до множини значень $\mathcal{F}$, тобто

$$\{a, b, c\} \cap \bigcup_{f \in \mathcal{F}} f(U) = \emptyset,$$

то сім'я $\mathcal{F}$ однотайно неперервна на кожній компактній підмножині $K \subset \bar{U}$ (такі сім'ї називаються *нормальними*).

Із теореми Монтеля випливає, що якщо U є околом точки $z_0 \in J(W)$, тоді множина значень, які приймають функції $\{W^n : U \rightarrow \mathbb{C}\}$ для $n = 1, 2, \dots$ заповнює цілу площину $\mathbb{C}$ за винятком максимум двох точок, які називаються *винятковими* точками. Ці точки не залежать від вибору $z_0 \in J(W)$. Наприклад, для $W(z) = z^2$ винятковими є точки $z = 0$ і $z = \infty$. Виняткові точки, якщо існують, то або належать множині Фату, або є циклічними точками порядку ≤ 2 .

Якщо відображення W є поліномом (степеня > 1), тоді множина Жуліа $J(W)$ обмежена. Це випливає із замкненості $J(W)$ у $\mathbb{C}$ і того факту, що ∞ є стабільною нерухомою точкою відображення W . Оскільки множина Жуліа інваріантна, тобто $W(J(W)) = J(W)$, то орбіта кожної точки $z \in J(W)$ також обмежена.

Означення. *Заповненою множиною Жуліа* полінома W називається множина $K(W)$ точок $z \in \mathbb{C}$, орбіта яких обмежена.

Виявляється, що множина Жуліа $J(W)$ полінома W співпадає з межею множини $K(W)$. Дійсно, оскільки сім'я ітерацій $\{W^n\}$ нестабільна в будь-якому околі U довільної точки $z \in J(W)$, то, згідно теореми Монтеля, значення $\{W^n(U)\}$ заповнюють всю комплексну площину $\mathbb{C}$ за винятком, можливо, двох точок. Зокрема, множина значень $\{W^n(U)\}$ необмежена, і, отже, z не може бути внутрішньою точкою множини $K(W)$. З іншого боку, якщо z — точка на межі множини $K(W)$, тоді її орбіта обмежена, але в будь-якому околі $U \ni z$ існують точки з необмеженою орбітою. Звідси випливає, що сім'я ітерацій $\{W^n\}$ не є однотайно неперервною на U , і, як наслідок, $z \in J(W)$.

Повернемося тепер до загального випадку раціонального відображення W . Крім звичайних (додатніх) траєкторій точок, природно розглядати також зворотні (від'ємні) траєкторії.

Від'ємною півтраєкторією точки z_0 назвемо будь-яку послідовність $\{z_{-n}, z_{-n+1}, \dots, z_{-1}, z_0\}$, де $W(z_{-n}) = z_{-n+1}$.

Об'єднання

$$T^-(z_0) = \bigcup_{k=0}^{\infty} W^{-k}(z_0) = \{z \in \mathbb{C} : \exists k \geq 0 \text{ з } W^k(z) = z_0\}$$

всіх від'ємних півтраєкторій називається *повною від'ємною півтраєкторією* точки z_0 .

Наступне твердження є дещо глибшим наслідком теореми Монтеля.

3.2. Твердження. Множина Жуліа має наступні властивості:

- (1) Або $J(W) = \mathbb{C}$, або $J(W)$ має порожню внутрішність.
- (2) Якщо z не є винятковою точкою відображення W , тоді множина точок скупчення повної від'ємної півтраєкторії $T^-(z)$ містить множину Жуліа $J(W)$.
- (3) Повна від'ємна півтраєкторія $T^-(z)$ будь-якої точки $z \in J(W)$ всюди щільна в $J(W)$.
- (4) $J(W)$ не має ізольованих точок.
- (5) $J(W)$ є замиканням множини нестабільних циклічних точок.
- (6) Множина Жуліа $J(W)$ співпадає з межею множини притягання будь-якої стабільної циклічної орбіти.

Розглянемо наразі декілька конкретних прикладів.

3.3. Приклад. Нехай $W(z) = z^k$, $k > 1$. Заповненою множиною Жуліа цього відображення є замкнений одиничний круг $U = \{z : |z| \leq 1\}$. Множиною Жуліа відображення W є одиничне коло — межа U .

Для комплексного параметра c покладемо $P_c(z) = z^2 + c$ (зокрема, $P_0(z) = z^2$).

3.4. Приклад. Розглянемо відображення $P_{-2}(z) = z^2 - 2$. Множиною Жуліа цього відображення є відрізок $I = \{z : \operatorname{Im}(z) = 0, \operatorname{Re}(z) \in [-1, 1]\}$. Легко перевірити, що орбіта будь-якої точки $z \in I$ обмежена. Покажемо, що орбіти точок $z \notin I$ необмежені. Щоб довести це, зауважимо, що відображення $H(z) = z + \frac{1}{z}$ гомеоморфно відображає

доповнення $\mathbb{C} \setminus U$ одиничного круга на доповнення $\mathbb{C} \setminus I$. Легко бачити, що $H \cap P_0 = P_{-2} \cap H$. Зафіксуємо будь-яке $z \notin I$. Існує таке $w \notin U$, що $H(w) = z$. Із рівності $H \cap P_0 = P_{-2} \cap H$ випливає, що образ орбіти $\{P_0^n(w)\}$ точки w під дією відображення H співпадає з орбітою $\{P_{-2}^n(z)\}$ точки z , і як наслідок, ця орбіта необмежена. Тобто $z \notin K(P_{-2})$ і, отже, $K(P_{-2}) = I$ (оскільки множина $K(P_{-2}) = I$ має порожню внутрішність).

На жаль, $c = 0$ та $c = -2$ - єдині значення параметра c , при якому множина Жюлія відображення $P_c(z) = z^2 + c$ допускає точний опис. В інших випадках застосовують чисельні методи. Існує декілька алгоритмів побудови множин Жюлія. Практично всі вони ґрунтуються на пунктах 1 і 6 твердження 3.2. Тут варто зауважити, що, згідно п.1, нетривіальні множини Жюлія мають порожню внутрішність, тому те, що ми бачимо на екрані комп'ютера як множину Жюлія, насправді є її околом.

Найчастіше для малювання множин Жюлія використовують п.б твердження 3.2. Нехай z_* - будь-яка фіксована точка відображення W . Враховуючи максимальну роздільну здатність монітора, для кожної точки екрана z_0 обчислимо таку кількість членів послідовності $\{W^k(z_0)\}$, аби бути певним, що ця послідовність прямує до точки z_* . Тоді починаємо точку z_0 вибраним кольором. Таким чином, одержимо множину притягання $P(z_*, W)$ фіксованої точки z_* ; межа цієї множини, згідно властивості 6, є множиною Жюлія функції W . Можна вкористати декілька кольорів для позначення множин притягання різних фіксованих стабільних точок. Якщо відображення W не має стабільної фіксованої точки, знаходимо стабільну циклічну точку і відповідно модифікуємо алгоритм.

У випадку, коли $W(z) = a_m z^m + a_{n-1} z^{n-1} + \dots + a_0$ - поліном, спочатку малюємо заповнену множину Жюлія $K(W)$ відображення W , а потім знаходимо її межу. Алгоритм малювання множини $K(W)$ наступний: вибираємо деяке достатньо велике N та $B > 0$. Для кожної точки z екрана обчислимо початковий відрізок $\{W^n(z)\}_{n=1}^N$ її орбіти. Якщо $|W^n(z)| \leq B$ для всіх $n < N$, то вважаємо, що орбіта точки z обмежена, а сама точка z належить множині $K(W)$. Величину константи B достатньо вибрати такою, щоб для всіх дійсних $x > B$ справджувалась нерівність $|a_m| x^m - \sum_{i=0}^{m-1} |a_i| x^{i-1} > x$. (Наприклад, для $P_c(z) = z^2 + c$ достатньо взяти $B = \max\{2, |c|\}$). Якщо $|z| > B$, тоді

$|W(z)| \geq |a_m| |z|^m - \sum_{i=0}^{m-1} |a_i| |z|^{i-1} > |z|$, і, отже, орбіта точки z прямує до ∞ . Варто зауважити, що цей метод не дає добрих результатів у випадку, коли множина Жюлія цілком нез'явна.

Інший алгоритм вимагає ефективного визначення функції W^{-1} , оберненої до W . Проілюструємо його на прикладі многочлена другого порядку. Прообраз точки v для відображення $L(z) = z^2 + c$ складається з двох точок

$$L^{-1}(v) = \{+\sqrt{v-c}, -\sqrt{v-c}\}.$$

Як випливає з п.3 твердження 3.2, для довільної точки $z_0 \in J(L)$, наприклад, для фіксованої нестабільної точки, множина Жюлія $J(L)$ є замиканням повної від'ємної півтраєкторії $T^{-1}(z_0)$. Цей факт підкажує можливість використання ймовірносного алгоритму системи ітерованих відображень

$$\{\bar{C}, w_1(z) = \sqrt{z-c}; w_2(z) = -\sqrt{z-c}; p_1 = \frac{1}{2}, p_2 = \frac{1}{2}\}$$

для визначення від'ємної півтраєкторії $\{z_0, z_{-1}, z_{-2}, \dots\}$ точки z_0 , яка, із ймовірністю 1, є всюди щільна у множині Жюлія $J(L)$. Варто зауважити, що відображення w_1, w_2 не є стискуючими, тому результати §3 [1] не можуть бути застосовані. Зокрема, густина розподілу таким чином побудованих точок $\{z_0, z_{-1}, z_{-2}, \dots\}$ може бути дуже нерівномірною.

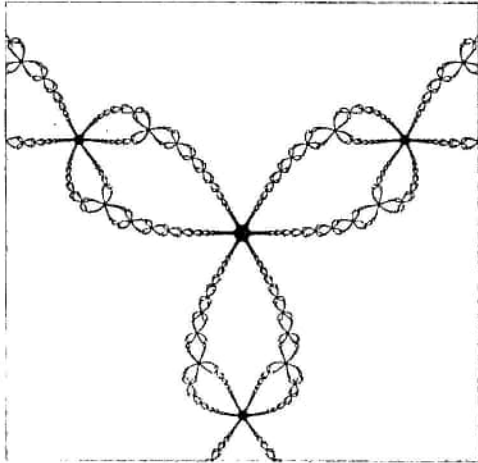
Непогані результати дає алгоритм, що базується безпосередньо на означенні множини Жюлія або п.5 твердження 3.2. Він розрізняє чутливість послідовності $\{W^n(z_0)\}$ до зміни початкової точки z_0 . Для значення z_0 , що відповідає кожній (дискретній) точці екрану монітора, обчислимо дві послідовності:

$$\{z_0, z_1, z_2, \dots\}, \text{ де } z_{n+1} = W(z_n);$$

$$\{\delta_0, \delta_1, \delta_2, \dots\}, \text{ де } \delta_{n+1} = |W'(z_n)| \cdot \delta_n.$$

Значення δ_n означає похибку, якої можна чекати при обчисленні z_n у випадку, коли початкове значення z_0 дано з похибкою δ_0 . Виберемо δ_0 достатньо малим, наприклад, $\delta_0 = 0,01 \cdot |z' - z''|$, де $|z' - z''|$ - відстань між точками, що відповідають сусіднім пікселям екрану. Зафіксуємо також два великих числа N і R (наприклад, $N = 500, R = 10$). Якщо для деякого $n < N$ одержимо $\delta_n > R$, то зафарбуємо точку z_0 на екрані вибраним кольором, сподіваючись, що у її δ_0 -околі є точка множини Жюлія.

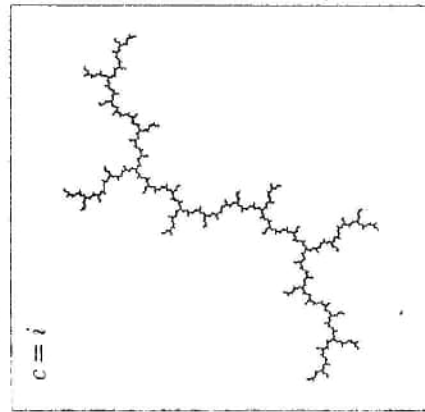

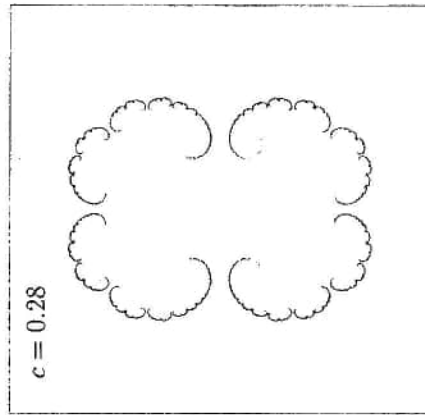
3.5. Приклад. На рисунку показано множину Жуліа $J(W)$ функції $W(z) = (2z + z^{-2})/3$. Якщо $z_0 \in F(W)$, тоді траєкторія $T^+(z_0)$ прямує до однієї з трьох суперстабільних фіксованих точок $e^{2\pi ki/3}$, $k = 0, 1, 2$.

3.6. Приклад. Для функції $W(z) = 2z - \frac{1}{z}$ множина Жуліа є множиною Кантора $J(W)$ на відрізку $\{z : \text{Im}(z) = 0, -1 \leq \text{Re}(z) \leq 1\}$. Якщо $z_0 \in F(W)$, тоді траєкторія $T^+(z_0)$ прямує до нескінченності.

3.7. Приклад. На наступних двох малюнках зображено множину Жуліа $J(P_c)$ полінома $P_c(z) = z^2 + c$. Для $c = i$ множина $J(P_c)$ є дендритом, в той час, як для $c = 0.28$ - цілком незв'язною множиною, гомеоморфною Канторовому кубу. В обох випадках траєкторії точок $z \in F(P_c)$ прямують до нескінченності.

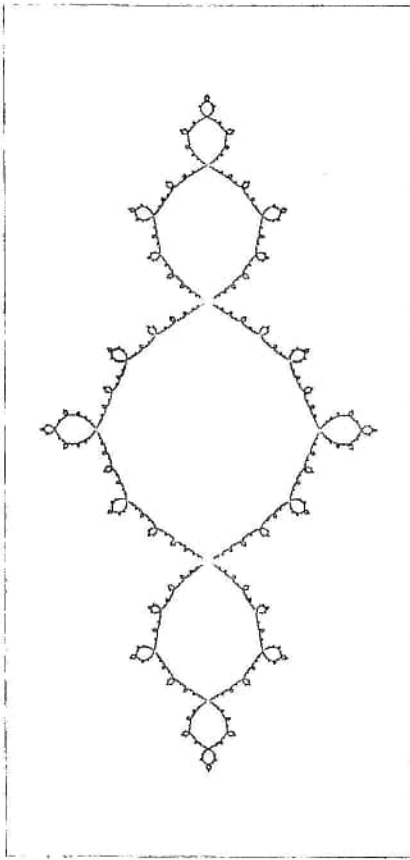

$c = i$

$c = 0.28$

3.8. Приклад. Для функції $P_{-1}(z) = z^2 - 1$ множина Жуліа, показана на рисунку, розбиває комплексну площину на дві області - обмежену (вона є множиною притягання суперстабільної циклічної орбіти $\{0, -1\}$) та необмежену (яка є множиною притягання нескінченно віддаленої точки).

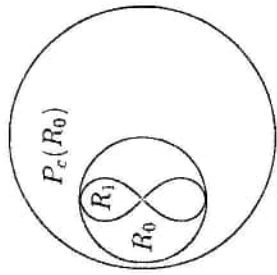

МНОЖИНА МАНДЕЛЬБРОТА

Розглянемо сім'ю поліномів другого степеня $P_c(z) = z^2 + c$, залежних від комплексного параметра c . Як видно з малюнків, вміщених у попередньому параграфі, властивості множини Жуліа $J(P_c)$ суттєво залежать від параметра c . Наприклад, для $c = 0$ або $c = -2$ множина Жуліа $J(P_c)$ зв'язна (див. приклади 3.3 та 3.4), в той час, як для деяких інших значень c це не так.

4.1. Твердження. Якщо $|c| > 2$, тоді множина Жуліа $J(P_c)$ відображення P_c гомеоморфна Канторовій множині, і, як наслідок, є цілком незв'язною.

Дійсно, розглянемо круг $R_0 = \{z : |z| \leq |c|\}$ і зауважимо, що образ $P_c(0)$ нуля лежить на межі круга R_0 , а сам круг R_0 лежить в образі $P_c(R_0)$, який є кругом радіуса $|c|^2$ навколо точки c . Неважко переконатись, що орбіта будь-якої точки за межами круга R_0 прямує до ∞ . Отже, $K(P_c) \subset R_0$. Покладемо $R_1 = \{z : P_c(z) \in R_0\}$. Зауважимо,

що, оскільки образ нуля лежить на межі круга R_0 , то множина R_1 має форму "вісімки", зображеної на малюнку для $c = 2$. 1. Кожна половинка цієї "вісімки" гомеоморфно відображається на круг R_0 . Оскільки $P_c(K(P_c)) = K(P_c) \subset R_0$, то $K(P_c) \subset R_1$. Розглянемо тепер множину $R_2 = \{z : P_c(z) \in R_1\}$ і, індуктивно, $R_{n+1} = \{z : P_c(z) \in R_n\}$ для $n \in \mathbb{N}$. Можна перевірити, що R_{n+1} лежить у внутрішності R_n і має 2^n компонент, кожна з яких гомеоморфна "вісімці" R_1 . Тоді множина $K(P_c) = \bigcap_{n \in \mathbb{N}} R_n$ є цілком незв'язною, і, як наслідок, є топологічною копією Канторової множини.

Таким чином, якщо $|c| > 2$, тоді множина Жуліа $J(P_c)$ цілком незв'язна, а орбіта точки $z = 0$ необмежена. Виявляється, що два останні явища сквівалентні, точніше, має місце наступна взаємозамінна альтернатива:

4.2. Теорема. Якщо $0 \notin K(P_c)$, тоді множина $K(P_c) = J(K_c)$ є цілком незв'язною; якщо $0 \in K(P_c)$, тоді множини $K(P_c)$ та $J(P_c)$ зв'язні.

Ця альтернатива дозволяє означити множину Мандельброта (зображену на обкладинці).

4.3. Означення. Множиною Мандельброта називається множина M тих значень параметра c , для яких $0 \in K(P_c)$, де $P_c(z) = z^2 + c$; еквівалентно, M є множиною тих значень c , для яких множина Жуліа $J(P_c)$ є зв'язною.

Зауважимо, що нуль відіграє тут особливу роль. Причина у тому, що нуль є критичною точкою відображення P_c (точка z називається критичною для відображення f , якщо $f'(z) = 0$). Як ми бачили, характер орбіти нуля визначає властивості множини Жуліа. Ця ситуація є типовою: наприклад, якщо нуль є передциклічною, але не циклічною точкою відображення P_c , тоді множина $K(P_c)$ має порожню внутрішність. Значення параметра c , для яких множина $K(P_c)$ має порожню внутрішність, називаються точками Містуревича. Такою, наприклад, є точка $c = i$. Інший цікавий факт: кожна стабільна циклічна орбіта відображення P_c притягує орбіту нуля, звідки випливає, що відображення P_c не може мати більше однієї стабільної циклічної орбіти.

Повернемось врешті до множини Мандельброта M . Із прикладу 4.1 випливає, що ця множина міститься в крузі $\{z : |z| \leq 2\}$. Нескладно також перевірити, що перетин множини M з віссю $\text{Im}(z) = 0$ є відрізком $\{z : \text{Re}(z) \in [-2, \frac{1}{4}], \text{Im}(z) = 0\}$. Якщо для деякого c відображення P_c має стабільну циклічну орбіту, тоді ця орбіта притягає орбіту нуля, і, як наслідок, $0 \in K(P_c)$, що еквівалентно тому, що $c \in M$. Позначимо через $C_1 \subset M$ множину тих значень c , для яких відображення P_c має стабільну нерухому точку. Множину C_1 можна визначити, розв'язуючи систему $P_c(z) = z^2 + c = z$ і $|P_c'(z)| = |2z| < 1$, з якої випливає, що C_1 – область, обмежена кардіоїдою $c = \frac{1}{2}e^{i\varphi} - \frac{1}{4}e^{2i\varphi}$, де $0 \leq \varphi < 2\pi$. Аналогічно можна показати, що множина $C_2 \subset M$ тих c , для яких відображення P_c має стабільну циклічну орбіту порядку 2 є внутрішністю круга $\{z : |z+1| < \frac{1}{4}\}$. Зауважимо, що множини C_1 та C_2 дотикаються в точці $c = -\frac{3}{4}$. Ця ситуація є типовою: до області C_1 дотикаються множини C_n тих значень параметра c , при яких відображення P_c має стабільну циклічну орбіту порядку n .

Означення множини Мандельброта без змін переноситься на випадок поліномів вищих порядків. Для полінома $W(z) = z^k + c$ степеня $k \geq 2$, залежного від комплексного параметра c , означимо $M(k)$ як множину тих значень c , при яких $0 \in K(W)$. Із означення випливає, що множина Мандельброта $M(k)$ має кутову симетрію: вона є інваріантною при повороті на кут $\frac{2\pi}{k-1}$. Її характерна також симетрія відносно осі $\text{Im}(c) = 0$, та осі $\text{Re}(z) = 0$ у випадку непарного k .

Множина $M(k)$ міститься в крузі $\{z : |z| \leq k\sqrt[2]{2}\}$. Дійсно, припустимо, що $|c| > k\sqrt[2]{2}$ для деякого $c \in M(k)$. Тоді $|c|^{k-1} = 2 + \varepsilon$ для деякого $\varepsilon > 0$. Зауважимо, що для довільного z , $|z| \geq |c|$, справедливо нерівність $|W(z)| = |z^k + c| \geq |z|^k - |c| \geq |z|(|c|^{k-1} - 1) \geq |z|(1 + \varepsilon)$. Оскільки $W(0) = c$, робимо висновок, що орбіта нуля прямує до ∞ , тобто $c \notin M(k)$.

На цих зауваженнях ґрунтується простий алгоритм малювання множини Мандельброта. Фіксуємо достатньо велике N (наприклад, $N = 50$) і для кожної точки c із круга $\{c : |c| \leq k\sqrt[2]{2}\}$ обчислюємо значення $W_c^n(0)$, де $W_c(z) = z^k + c$. Якщо $|W_c^n(0)| \leq k\sqrt[2]{2}$ при всіх $n < N$, то вважаємо, що орбіта нуля при відображенні W_c обмежена і зберігаємо точку c до множини Мандельброта $M(k)$, зафарбовавши її відповідним кольором.